

İbn Hazm'ın Aristoteles Mantığına Dair Eleştirileri

Bahar Kızıl*

Özet

Tercüme faaliyetleri neticesinde İslâm dünyasında yer edinen Aristoteles'in *Organon* adlı mantık eseri, kimi Müslüman filozoflar tarafından ilgiyle karşılandığı gibi ilerleyen zamanlarda çeşitli tepkilerle de karşılanmıştır. Aristoteles mantığına karşı bir takım tepkiler ileri süren önemli filozoflardan biri de İbn Hazm'dır. Aristoteles mantığını dinî ilimlerle uzlaştırma çabasına giren İbn Hazm, Aristoteles'in mantıktaki bazı öncül ve varsayımlarına olumlu-olumsuz bir takım eleştiriler getirmiştir. Karşıtlık-çelişki ilişkisi ve tümevarımın (istikra) bilimsel boyutu gibi konular buna dair birkaç örnektir. İbn Hazm, her ne kadar mantıkta Aristotelesçi bir çizgide ilerlemiş olsa da Aristoteles mantığını olduğu gibi kabul etmeyip eksik ve kusurlu gördüğü yerleri de açıklamaktadır. Bu bildirideki amacımız, eleştirel düşüncenin hem mantıksal hem dilsel hem felsefi hem de kültürel arka planını gün yüzüne çıkartmaktır. Diğer bir taraftan, İbn Hazm, mantığı dinî ilimlerde bir yöntem olarak yahut mantığa dinî bir meşruiyet kazandırma gayesinde olduğu için genel olarak mantık ilmine verdiği önemi ve bu konuda Aristoteles mantığından önemli derecede istifade etmesini ön plana çıkarttığımızda İslâm dünyası ve eleştirel düşüncesinin önemli fonksiyonlarını da serdetmiş olacağız. Mantığı dinsel bağlamda, Aristoteles mantığının yöntemiyle ele alması ve bundan hareketle mantığa yeni bir yön kazandırma çabası, İbn Hazm'ın mantıkla ilgili düşüncelerinin ele alınmasını gerektirmektedir. Ayrıca onun, mantığa dair düşüncelerinin şekillenmesinde Aristoteles'in inkar edilemez bir etkisinin olduğu rahatlıkla görülebilmektedir. Ancak İbn Hazm, Aristoteles'in mantıkla ilgili tüm düşüncelerini benimsemez, zaman zaman Aristoteles mantığının bazı kısımlarını eleştirmektedir. Biz de bu bildiride, İbn Hazm'ın Aristoteles'in mantık görüşlerine yönelik olumlu-olumsuz eleştirilerini ele alarak İslâm dünyasının eleştirel düşüncesindeki gerek mantıksal gerek de felsefi arka planını göstermeye çalışacağız. Buradaki temel gayemiz, eleştirel düşüncenin

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, baharbegovic21@gmail.com

tarih içinde ele alınış biçimlerini de dikkate alarak İbn Hazm ve Aristoteles ilişkisi bağlamında eleştirel düşüncenin temel amaçlarını karşılaştırma metoduyla dikkate sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, İbn Hazm, Aristoteles, İslâm Dünyası, Eleştirel Düşünce, Dinî İlimler

Ibn Hazm's Criticisms of Aristotelian Logic

Abstract

Aristotle's work of logic called *Organon*, which gained a place in the Islamic world because of its translation activities, was met with interest by some Muslim philosophers, and was also met with various reactions in later times. One of the important philosophers who put forward some reactions against Aristotle's logic is Ibn Hazm. Ibn Hazm, who attempted to reconcile Aristotle's logic with religious sciences, brought some positive and negative criticisms to some of Aristotle's premises and assumptions in logic. Topics such as the relationship between opposition and contradiction and the scientific dimension of induction (istiqrâ) are a few examples of this. Although Ibn Hazm progressed in an Aristotelian line in logic, he does not accept Aristotle's logic as it is and explains the parts he sees as incomplete and flawed. Our aim in this paper is to reveal both the logical, linguistic, philosophical and cultural background of critical thought. On the other hand, when we highlight the importance Ibn Hazm gave to the science of logic in general, as he aimed to use logic as a method in religious sciences or to give logic a religious legitimacy, and the fact that he benefited significantly from Aristotle's logic in this regard, we will also reveal the important functions of the Islamic world and critical thought. His handling of logic in a religious context, with the method of Aristotle's logic, and his effort to give a new direction to logic based on this, requires the consideration of Ibn Hazm's thoughts on logic. In addition, it can be easily seen that Aristotle had an undeniable influence in shaping Ibn Hazm's thoughts on logic. However, Ibn Hazm doesn't adopt all of Aristotle's ideas about logic, and he criticizes some parts of Aristotle's logic from time to time. In this paper, we will try to show both the logical and philosophical background in the critical thought of the Islamic world by discussing Ibn Hazm's positive and negative criticisms of Aristotle's views on logic. Our main aim here is to present the main aims of critical thought in the context of the relationship between Ibn Hazm and Aristotle, by means of a comparative method, considering the ways in which critical thought has been handled throughout history.

Keywords: Logic, Ibn Hazm, Aristotle, Islamic World, Critical Thought, Religious Sciences.

Giriş

Aristoteles mantığı İslâm düşünce dünyasına girdiğinde müspet ve menfi yaklaşımlar da yerini almıştır. Aristoteles mantığını alıp dile, dine, kültüre uygulayan düşünürler olduğu kadar ona karşı çıkanlar ve dahi câiz olmadığını söyleyenler de olmuştur. İslâm mantığı 10 yüzyılı aşkın bir birikimi içinde barındırmakta ve çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu birikimin içinde şerh faaliyetleri, farklı bakış açıları, menfi ve müspet tutumlar, pek çok mantık eserlerinin gün yüzüne çıkması vs. yer almaktadır.(Rescher 2018:50-58) Mantık ilminin önemini göz önünde bulundurduğumuzda, buradaki her türlü çabayı ve çalışmaları önemli görmekteyiz.

Mantık ilminin her alanda önemli olduğunu ve bilhassa dinî ilimler için zorunlu olduğunu söyleyen düşünürlerden biri Kurtubalı İbn Hazm'dır (ö. miladi 1064). Ona göre, mantık ilmi tüm ilimlerin ölçütü nispetindedir. (İbn Hazm 2018:478) Bütün ilimlerde mantığın faydaları olduğunu ve bu konuda Aristoteles'in mantık kitaplarının incelenmesinin önemli olduğunu söylemektedir. Bu bakımdan, genel itibarıyla İbn Hazm'ın Aristoteles mantığına karşı olumlu bir tepkisi olmuştur. Aristoteles'in *Organon* adlı eseri üzerine çok çalışmış ve bunu dinî ilimlerde kullanmak için fıkıh ve kelâm ilminden dinî önermelerden örnekler vererek mantığa dinî meşruiyet kazandırmanın temelini hazırlamıştır.

İbn Hazm'ın Aristoteles mantığını bu derece önemsemesinin ve bu dinî ilimlerde kullanmaya çalışmasının neticesinde kendi dönemindeki alimler tarafından menfi eleştirilere maruz kalmasına yetmiştir. Çünkü onun yaşadığı dönemde mantık ilmine karşı olumsuz tavır ve görüşler daha baskın olmaktadır. Mantığın caiz olmadığı, onu kullanmanın kişinin inancını tehlikeye düşürebileceği gibi görüşlerin yoğun biçimde görüldüğü bir yerde yaşayan İbn Hazm, mantığa dair bu olumsuz görüşlere karşı sert bir tavır sergilemektedir. O, bu konuda şunları söylemektedir:

“Cahilin biri derse ki: Selef-i sâlihînden kimse, bu ilim (mantık) hakkında konuştu mu? Ona denir ki: Bu ilim tüm akıl sahiplerinde sabit olarak vardır. Zeki bir zihin, Allah'ın ona verdiği geniş anlayış (fehim) vesilesiyle bu ilmin faydalarına ulaşır... Bu ilimleri almamış, bu kitapları okumamış kişinin noksanlığı biliniyor. Böyle bir kişi hayvanlara daha yakındır. Bunun gibi kim bu ilimden (mantık) cahil kalırsa, Allah'ın ve Resulünün kelamının yapısı ona gizli kalır. Öyle bir fesada bulaşır ki bu

fesat ile hakkı birbirinden ayırt edemez. Dinini yalnızca taklit yoluyla öğrenir. Taklit ise yerilen bir şeydir. Dalaletten güvende olsa da yerilmeyi hak eder.”¹ Burada İbn Hazm'ın, mantık ilminin dinî ilimlere aykırı olmadığını bilâkis dinî önerme ve öncülleri anlamak için elzem bir araç olarak kabul ettiğini görebiliriz.

Ona göre, mantık kitaplarına ve mantığa karşı olumsuz görüşleri serdetmenin temelinde kötü tercümeler ve ağıdalı kelimelerin sıkça bulunması yer almaktadır. *et-Takrîb* adlı kendi mantık eserini kaleme alırken buna dikkat etmiştir. Avamın da anlayabileceği bir dille ve dinî önermeleri örnek vererek mantık konularını eserinde ele almaktadır. (Ece 2022:1254) İbn Hazm'ın bu tavrına baktığımızda, onun eleştirel bir düşünce yapısına sahip olmasının yanı sıra bu eleştirilerini eyleme dökme konusunda da büyük çaba sarfettiğini söyleyebiliriz. Bunun yanında, İslâm düşünce dünyasında eleştirel düşüncenin nasıl ve hangi boyutlarda olabileceğini de dolaylı olarak bunu göstermiş olmaktadır. Bildirimizin temel amaçlarından biri de, İbn Hazm'ın Aristoteles mantığına dair eleştirilerini dile getirirken, bu süreçte İbn Hazm'ın yaşadığı kültürel ortamını da göz önünde bulundurup eleştirel düşüncenin felsefî, mantıkî, kültürel ve dilsel arka planını ortaya koymaya çalışmaktır. Bu bakımdan, İbn Hazm'ın eleştirici tavrı bu konuda farklı boyutları görmemize olanak sağlamaktadır.

İslâm düşünce medeniyetinde eleştirel düşünce belli dönemlerde varlığını pek göstermemiş olsa da özellikle tehâfüt geleneğine baktığımızda bu dönemde İbn Hazm'ın eleştirici tavrı sıkça söz edilmektedir. İbn Hazm'ın, burada Batı ayağında durduğunu ve gerek mantığa dair ileri sürülen menfi görüşleri eleştirmede gerek yaptığı bu eleştiriler neticesinde İslâm düşünce dünyasında mantığa dair ilginin çoğalmasında etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Onun, Aristoteles mantığının bazı öncüllerine ve varsayımlarına getirdiği eleştirileri ve Aristoteles'in eksik bıraktığını düşündüğü konulara detaylıca yer vermesi, eleştirel düşünce bağlamında bize belli başlı konularda farklı bir anlayış veya bakış açısını göstermektedir. Bildirimizde bu tutumun önemini göz önünde bulundurup iki düşünürü ve yaşadığı toplumlardaki anlayış ve bakış açılarını karşılaştırarak eleştirel düşünmenin kültürel, mantıksal, dilsel, dinsel vb. yöntemlerini ortaya koymayı olanaklı hâle getirme konusu işlenecektir.

¹ (Çapak ve Arıkaner 2018:14)

1. İbn Hazm'ın ve Aristoteles'in Zıtlık/Karşıtlık ile Çelişki Üzerine Düşünceleri

Mantık ilminde iki tür zıtlık/karşıtlığın olduğunu söyleyebiliriz. Bu karşıtlık ya karşıtlığın karşıtlığı ya da çelişkinin karşıtlığıdır. Karşıtlığın karşıtlığı, bir boyutun iki uç nokta arasında konumlandırılması ve bunlardan birinin var olduğu vakit diğerinin ortadan kalkması halidir. Bu iki nokta, tek bir kategorinin altında yer alır ve aralarında başka ara araçlar bulunmaktadır. Örneğin, siyah ve beyaz gibi. Bu iki renk, tek bir kategorinin altında (renkler) yer almakta ve aralarında (yeşil, kırmızı vb.) başka araçlar da bulunmaktadır. Burada, iki şey arasında bulunan ara araçlar bir araya gelmemektedir. Çelişkinin karşıtlığı ise, o da birinci tip karşıtlık gibi bir boyutun iki uç kısmında yer almaktadır ama ondan farklı olarak iki şey arasında başka ara kısımlar bulunmamaktadır. Örneğin, hayat ve ölüm ilişkisinde herhangi bir ara araçlar yer almamaktadır. (Meerasahibu 2020:268-69) Zıtlığın zıtlığı ve çelişkinin zıtlığı konusunda, İbn Hazm'ın ve Aristoteles'in çok uç noktalarda bulunmadığını, en azından yukarıda yaptığımız konuyla ilgili açıklamalarda benzer düşündüklerini söyleyebiliriz. Birbirlerinden ayrıldığı noktalar ise zıtlığın ve çelişkinin diğer boyutlarından biri olan olumlama (îcab/pozitif) ve olumsuzlama (nefy/negatif) kısımlarıdır.

İki düşünürün birbirinden ayrıldığı ve İbn Hazm'ın, zıtlık ve çelişkiyle ilgili konuda Aristoteles'e karşı getirdiği bir takım eleştirileri daha açık bir şekilde ortaya koymak için onların görüşlerini adım adım yazmamız elzem olacaktır. Aristoteles, zıtlık ve çelişkiyi şu şekilde açıklamaktadır:

Her insan adil olmayandır'dan 'Hiçbir insan adil değildir'; 'Kimi insan adildir'den 'Her insan adil olmayan değildir' karşı önermesi çıkar. Çünkü bir adil insanın olması gerekir. Besbelli, tekiler konusunda, sorulan bir şeyi değillemek doğruysa, evetlemek de doğru olacaktır. Örneğin 'Sokrates bilge mi?', 'Hayır'; 'Sokrates bilge olmayan'. Ama tümellerde söylenen aynı biçimde doğru değil, yalnızca değilme doğru. Örnek: 'Her insan bilge mi?', 'Hayır'; 'Her insan bilge olmayan'. Bu yanlış ama 'Her insan bilge değil' doğru. Beriki çelişik, öteki karşıt.(Aristoteles 2002:29-31)

Zıtlık için ayrıca şunları söylemektedir:

Çelişikler [antizphasis], karşıtlar [tanantia], görelî ilişkiler [prostî], yoksunluk ve sahiplik, bir de oluş ve bozuluş gibi şeylerin

kendisinden çıkıp kendisine döndüğü uçlar [eskhata] için “zıt” [antikeimenon] denir. Her ikisini de kabul eden bir şeyde aynı anda bulunmayı içinde taşımayan her şeylere “zıt” denir-ya kendilerine ya da kendisinden çıktıkları şeylere. Gri ve beyaz aynı anda aynı şeyde bulunmaz, çünkü kendisinden çıktıkları şeyler zıttır. (Aristoteles 2015:161)

Aristoteles'in ifadesinde de anlaşılacağı üzere karşıt/zıt önermeleri çelişik önermelerden ayıran en temel fark zıtlıklarda ara araçların olmasıdır. Diğer yandan ise çelişik önermelerin aynı şartta ve aynı anda aynı doğruluk değerlerinin alamayacağını söylemektedir. Bu bakımdan o, çelişiklerin arasında ara araçların olamayacağını, bu durumun sadece zıtlıklarda olabileceğini savunmaktadır. Söz gelimi, “siyah ve beyaz” renkleri arasında yeşil, kırmızı gibi renklerin, “zayıf ve şişman” arasında obez, cılız gibi ara araçlar bulunabilir ve bu iki zıt terimler aynı anda bir kişide yahut nesnede kullanılabilmektedir. Lâkin çelişikliklerde bu durum tam tersi olmaktadır. Örneğin, “insan olan” ile “insan olmayan” arasında ara durumlar bulunmamakla birlikte bir kişiye “insan olma” ve “insan olmama” terimleri atfedilemez. Çünkü bu gibi çelişik önermeler aynı anda doğru olamaz. (Ural 1995:22) Bunun nedenini Aristoteles şöyle açıklamaktadır:

Madem aynı şey hakkında birbirine zıt ifadelerin aynı anda doğru olması imkansız, açık ki karşıtlar da aynı şeyde aynı anda bulunmayı içinde taşımaz. Nitekim karşıt çiftinden öteki ya da beriki, en az bir “karşıt” olduğu kadar yoksunluktur da -varlık yoksunluğu. Yoksunluk ise belirli bir cinse ilişkin bir değillemedir. Öyleyse, eğer bir şeyi aynı anda doğru bir biçimde evetlemek ve değillemek imkansızsa, karşıtların aynı anda aynı şeyde bulunması da imkansızdır-meğerki aynı şeyde her ikisi de belirli farklı biçimlerde, ya da öteki şu biçimde beriki mutlak anlamda bulunsunlar... Öte yandan çelişen ifadeler için bir “aradaki” var olamaz, ama hangisi olursa olsun, birini söylemek ya da değillemek zorunlu... Zira olanın olmadığını ya da olmayanın olduğunu söylemek yanlış, olanın olduğunu ya da olmayanın olmadığını söylemek ise doğru, dolayısıyla bir şeyin olduğunu ya da olmadığını söyleyen ya doğru söylemiş olacak, ya da yanıltmış...(Aristoteles 2015:133)

Aristoteles, bu alıntıda da görüleceği üzere zıtlığı ve çelişkiyi, “sahiplik-yoksunluk” ilişkisi üzerinden olumsuzluk (değilleme) ve olumluluk (evetleme) boyutuyla ele almaktadır. Söz gelimi, çelişik ifadeler açısından konuşacak olursak eğer bir varlığın var olduğunu söylersek

doğru, var olmadığını söylersek ifademiz yanlış olacak ve bu ifadeleri her nerede kullanırsak kullanalım sonuç yine aynı olacaktır. Bu bakımdan Aristoteles, çelişiklikte ara araçların olamayacağını ve eğer böyle bir durum söz konusu olsaydı varlık hakkında olumlu ve olumsuz (varlığın var olduğunu- var olmadığını) nitelikte bilgi sahibi olmamız mümkün olmayacaktır.(Aristoteles 2002:21; Karabey 2018:61) Aristoteles ile İbn Hazm'ı ilgili konuda birbirinden ayıran temel nokta da burasıdır.

Hem Aristoteles hem de İbn Hazm, iki karşıtlığı/zıtlığı (karşıtlığın karşıtlığı-çelişkinin karşıtlığı) birbirinden ayrı tutma konusunda hemfikir olmaktadır. Birbirlerinden asıl ayrıldığı nokta; bu iki karşıtlıktan birini zıtlık diğerini ise çelişki olarak gören İbn Hazm'ın aksine Aristoteles her iki karşıtlığı da çelişki olarak görmektedir.(Meerasahibu 2020:270) Bu da değilleme (olumsuz) ve evetleme (olumlu) konusunda kendini ortaya çıkartmaktadır. Karşıtlığı, olumlu ve olumsuz diye ele alan Aristoteles, iki karşıtlıktan biri doğru ise diğeri de zorunlu olarak yanlıştır demektedir. Aristoteles'in bu konudaki görüşlerini sağlıklı bir şekilde ortaya koymak için İbn Hazm'ın ilgili konu hakkındaki görüşlerine yer vermemiz gerekmektedir. İlk olarak onun, iki karşıtlık için neler söylediğini açıklamak elzem olacaktır.

İki farklı karşıtlığın niteliklerde vâki olduğunu kabul eden İbn Hazm'a göre zıtlar, “mânaları bir boyutun iki tarafına taksim edilmiş iki ayrı lafızdır. Tek bir makûlatın altında yer alırlar ve aralarında başka şeyler vardır. Ya tek bir cinsin altındaki iki farklı türe dâhildirler. Renk cinsinin altında olan siyah ve beyaz gibi. Cömertlik ve cimrilik de zıtlara örnektir.”(İbn Hazm 2018:182) Onun, burada Aristoteles ile gerek zıtların bir niteliğe ait olduğunu(Aristoteles 1989:42) gerek de zıtlarda ara araçların olduğu konusunda aynı fikirde olduğunu görebiliriz. Aristoteles ile aynı düşündüğü bir diğer konu ise çelişkinin karşıtlığında “aynı şekilde, bir boyutun iki tarafına taksim olunmuştur ancak ikisi arasında yer alan başka kısımlar yoktur. Biri kalktığında diğeri vâki olur. Bu da; hayat-ölüm, içtima-iftirak, bir âzânın sıhhati ya da rahatsızlığı ve benzerleri gibidir.”(İbn Hazm 2018:184) İbn Hazm, zıtlık ve çelişkinin karşıtlığını kesin bir şekilde ayırırken Aristoteles'te bunu net bir şekilde göremiyoruz. İbn Hazm'ın bu konudaki netliğini şu sözünden öğreniyoruz: “Zıtlık ve çelişki, iki farklı mâna olduklarından, karışıklık olmasın diye iki farklı isim kullanmaya ihtiyaç duyduk.”(İbn Hazm 2018:186) Aristoteles, iki farklı karşıtlıkta İbn Hazm gibi, birisini zıtlık diğerini ise çelişki olarak görmeyip her ikisini de

çelişki olarak görmektedir. Bu bağlamda, Aristoteles'in zıtlığı bilmediğini söylemek elbette yanlış olacaktır ama onun burada zıtlığı, eğer iki karşıttan biri olumlu ise diğerinin zorunlu olarak olumsuz olacağı şeklinde kullandığını söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle, karşıtlığı temelde olumlu ve olumsuz olarak ele almaktadır.(Meerasahibu 2020:270) Söz gelimi, “Necati Öner bir akademisyendir.” ile “Necati Öner bir akademisyen değildir.” gibi.

Öyle görülüyor ki Aristoteles, “çelişkiyi sadece terimlerin olumsuz ve olumluda bulunduğu şeylerde sınırlandırmaktadır. Öte yandan bu karşıtlığın mahiyetinin de varlığına dayandığı da anlaşılmaktadır.”(Meerasahibu 2020:271) Şunu diyebiliriz ki, Aristoteles, önermeler arasının olumsuzluk ve olumluluk yönlerini zıtlık ve çelişki olarak iki şekilde ele almışsa da tam bir olumsuzluk durumu olmadığı sürece sadece çelişkiden bahsedebileceğimizi kabul etmektedir. Diğer bir ifadeyle, zıtlığı olumlu ve olumsuzluğun zıtlığında yorumlayan Aristoteles, çelişkiyi ise tam bir karşı durum olmadan ele almaktadır.(Çiçekdağı 2017:175) Zıtlığın sadece nitelenen şeyin keyfiyetinde/niteliğinde olduğunu söyleyen İbn Hazm ise, olumsuzluk ve olumluluk konusunda şunları söylemektedir:

Öncekilerden bazıları, kişinin “bütün insanlar canlıdır” sözü ile muhalifinin “bütün insanlar canlı değildir” sözünü zıt olarak isimlendirdi. Yine kişinin “bütün insanlar canlıdır” sözü ile diğer birinin “Hayır, bilakis bazı insanlar canlıdır” sözünü tenâkuz/çelişki olarak isimlendirdi. Tenâkuzun zıtlığa nispetle daha güçlü bir karşıtlık barındırdığını söyledi. Bizim zıt olarak isimlendirdiğimiz ilk iki önermeden birinin olumlu diğerinin olumsuz iki küllî önerme olduğu, tenâkuz olarak isimlendirdiğimiz sondaki iki önermeden birinin küllî diğerinin cüz’î, ayrıca birinin olumlu diğerinin olumsuz olduğunu söyleyerek delil getirdi. İlk iki önerme sadece nitelik cihetinde farklılaştı. Yani olumlu ve olumsuzlukta. Ama bu iki önerme nicelikte birdirler. Yani ikisi de küllîdir. Sondaki iki önerme ise iki cihetle farklılaştı. İlkin, önceki zıt olan iki önerme ile aynı şekilde olumlu ve olumsuz olarak nitelikte, ikinci olarak biri küllî diğeri cüz’î olmak üzere nicelikte farklılaştı. Dedi ki, iki cihetle farklılaşan tek bir cihetle farklılaşandan daha güçlü bir karşıtlık barındırır.(İbn Hazm 2018:230)

İbn Hazm, bunun hatalı bir yorum olduğunu; tümel olumlu ile tümel olumsuz arasındaki zıtlığın, tümel olumlu ile tikel olumsuz arasındaki zıtlıktan daha farklı yahut güçlü olduğu şeklinde bir karşı görüşü ortaya

koymaktadır. Burası İbn Hazm ile Aristoteles arasında yaşanan temel bir ayrıklıktır. Zira İbn Hazm, Aristoteles'in aksine zıtlığı çelişkiden daha güçlü bir farklılık olarak görmekte ve bu konuda selefleri de eleştirmektedir. Zıtlığı çelişkiden daha farklı veya güçlü olarak görmenin sebebini ise İbn Hazm şöyle açıklamaktadır: "Çünkü birinciye söyleyen, olumladığı her şeyi olumsuzladı ve onun söylediği her şeyi yanlışladı. Önermesinin mânalarının eksiksiz olarak tümünde ona muhalefet etti ve ondan farklılaştı. İkincisinde ise sözü söyleyen diğerinin olumluluklarının bir kısmını olumsuzladı. Önermenin diğer kısmını ise ne olumsuzladı ne de olumladı. Ona muhalefet de etmedi ona muvafık da kalmadı. Önermenin tamamında değil de sadece bir kısmında ondan farklılaştı. Tamamen farklılaşan, bir parçasında farklılaşandan daha güçlü bir karşıtlık taşır." (İbn Hazm 2018:230) Aristoteles'in buradaki yorumu ise, olumluluk ve olumsuzluk arasında bir orta yolun olmadığı ve olumluluk-olumsuzluk ilişkisini terimlerde olduğu şeklindedir. Bu yorumun temelinde çelişkiyle yargılanan iki karşıt tarafta araçların bulunmaması yer almaktadır. (Meerasahibu 2020:271-72)

En nihayetinde, karşıtlığın karşıtlığı ve çelişkinin karşıtlığı konusunda İbn Hazm, Aristoteles'ten belli önermeler ve ifadelerle bazı yerlerde ayrılmaktadır. Görüldüğü üzere İbn Hazm, her iki karşıtlığı iki kısma ayırmakta kesin ve spesifik bir düşünmeyle bize görünürken aynı şeyi Aristoteles'te bulamıyoruz. Elbette ki bu, Aristoteles'in çelişki ve zıtlığı bildiği anlamına gelmiyor. Lâkin Aristoteles'in buradaki görüşlerinin konumu daha farklı bir yerde bulunmaktadır. O, her iki karşıtlığı/zıtlığı da çelişki olarak görmekte ve bunu da olumlu ve olumsuzlukta ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, her iki karşıtlığı çelişki olarak yorumlayan Aristoteles, biri doğruysa diğerinin zorunlu olarak yanlış olacağı şeklinde ortaya koymaktadır. İbn Hazm ise her iki karşıtlığı birbirinden ayırarak bunların farklılıklarına değinmektedir. Diğer taraftan, o, tümel olumlu ile tümel olumsuz arasındaki zıtlığın, tümel olumlu ile tikel olumsuz arasındaki zıtlıktan daha güçlü ve farklı olduğunu kabul etmektedir. Aristoteles ise bu ikisi arasındaki farklılığa pek değinmemektedir. Bu konu o daha çok, iki karşıtlıktan biri doğruysa diğerinin zorunlu olarak yanlış olması gerekir anlayışıyla hareket etmektedir. Kanaatimizce Aristoteles burada, tez-antitez ilişkisi bağlamında karşıtlık/zıtlık ve çelişkisini değerlendirmektedir. Genel olarak, karşıtlık/zıtlık ve çelişki İbn Hazm'da iki farklı anlamda kullanılırken Aristoteles'te bu durum kesin bir biçimde çizilmemektedir. İbn Hazm'ın, Aristoteles'in bazı öncüllerine ve varsayımlarına getirdiği eleştirilerden bir tanesi de tümevarım konusunda yer almaktadır.

2. Aristoteles ve İbn Hazm'a Göre Tümevarım/İstikrâ

Bilinen tek teklerden hareket ederek bilinmeyene yahut tümele varma yöntemi olan tümevarım, bilimsel öncüllere yönelik bir süreç olarak görülmektedir. İnsanın, düşünerek bilgi elde ettiği veya bilimsel süreçteki ilk ilkeleri ortaya koymaya çalışarak felsefe ve bilim yapmak en temel yetilerinden biri olmaktadır. Aristoteles de *İkinci Analitikler* bölümünde tümevarımı, bilimsel ilke veya öncüllere yönelik bir süreç olarak kabul ettiğini görüyoruz. O, bu konuda şunları ifade etmektedir:

...aynı nesnelerin, aynı nesnelere nispetle aynı zamanda önce veya sonra olmaları mümkün değildir, meğer ki bu terimler bir başka tarzda alınmaya; ve bazılarının bize göre önce ve daha açık, öbürlerinin ise mutlak olarak önce ve daha açık oldukları söylenmeye: işte bu tarzdadır ki tümevarım bilgiyi meydana getirir. (Aristoteles 1996a:10-11)

Aristoteles, görüldüğü üzere bilgiyi meydana getiren yöntemin tümevarım (epagoge) olduğunu söyleyerek tek tek fenomenlerden hareketle bilimsel öncüllerin sürecinin başlangıcını dile getirmektedir. Ona göre “...biz ancak tümevarım veya ispat yolu ile öğreniriz. İspat ise bütüncül ilkelerden itibaren, tümevarım da bölümcül hallerden, itibaren yapılır.”(Aristoteles 1996a:49) Burada önemli bir farkı dile getirmek elzem olacaktır. Aristoteles'e göre zorunlu ve kesin bilgiyi tümdengelim yoluyla elde ederiz ve bu bakımdan o tümdengelim yöntemine daha fazla önem vermektedir. Biz bu kısımda sadece onun, tümevarımı bilimsel araştırmanın bazı yönlerinde kullanılabileceği ve aynı zamanda bize ilkeleri bildirenin tümevarım yöntemi olduğu hakkındaki görüşlerini dile getirmekteyiz. Biraz sonra İbn Hazm'ın da tümevarım konusuyla ilgili görüşlerini ortaya koyarken sağlıklı bir değerlendirme ve karşılaştırma yapmak açısından bu farkın dile getirilmesini önemli ve elzem bulmaktayız. Nitekim her iki düşünürün ayrıldığı ve İbn Hazm'ın, eleştirisini getireceği temel nokta bu konumda olmaktadır.

Aristoteles'e göre “bize ilkeleri bildirenin gerekli olarak tümevarım olduğu apaçıktır. Çünkü duyumun kendisi bizde bütüncülü bu tarzda husule getirir.”(Aristoteles 1996a:136) Bundan hareketle o, bilimin iki adımı olduğunu söylemektedir. Adımlardan ilki, duyum ve gözlem yoluyla tümele varmak, yani tümevarım yöntemidir. İkinci adım ise elde edilen tümel kavramlarla özel sonuçlara ulaşmak, yani tümdengelim yöntemidir. İbn

Hazm, bilhassa tümevarım yöntemine bir takım eleştiriler getirmektedir. Kendi mantık eserinin *Kitâbü'l Burhân* bölümünde “*Bir Topluluğun, Fâsit Olduğu Halde Burhân Saydığı Şeyler ve Bunları Burhân Sayanın Hatası*” başlığı altında tümevarımı (istikrâ) veya tümevarım yoluyla yapılan kıyasın bozuk, geçersiz ve bunu burhân (delil) olarak sayanların hataya düştüklerini söylemektedir. Ona göre bu tür bir akıl yürütme veya yöntem bilimsel olmadığı gibi bilimsel süreçlerde de kullanılamayacağını ortaya koymaktadır. İbn Hazm, bununla ilgili olarak şunları söylemektedir:

Öncekilerin “istikrâ” (tümevarım), dindaşlarımızın “kıyas” adını verdiği şey bunlardandır (fâsit olduğu halde bunu burhân olarak saydığı şey). Diyoruz ki: -Başarı Allah’tandır- bu lafzın mânası; kendilerini tek bir türün veya tek bir cinsin ya da kendisinde tek bir hükümle hükmedilenin topladığı varlıkları kendi düşüncen ile araştırmandır. Böylece bu türün her bir ferdinde, bu cinsin her bir türünde; türün altındaki bütün fertlere, cinsin altındaki bütün türlere ve kendisinde hüküm verilen her bir şeye lazım olan bir sıfat görürsün. Ancak bu sıfatın varlığı; aklın ve mevsûfun doğasının, onun, mevcut olduğu bütün şeylerde bulunmasını gerektirdiği şeylerden değildir... Eğer mevsûfun doğası, bu sıfatın kendisinde olmasını gerektirseydi o zaman bu sıfatın hükmü kesin olurdu. Bilakis bazen bu türden bazı şeylerin, bu sıfattan hâli olduğu vehmedilebilir... Ömrüme yemin olsun ki ondan hiçbir ferdin ayrı kalmadığını bilinceye kadar baştan sona bütün fertleri araştırmaya güç yetirseydik bu sıfatın, tamamını kapsadığını görürdük. Bu durumda sıfatın bütün fertleri kapsadığı hükmünü vermemiz gerekirdi... Fakat biz bunu kuşatıp kavramaya güç getiremeyiz. Yine bu sıfatın kendisinde olduğu bütün şeyler hakkında kesin bir hüküm görmüyoruz. Bu ise tahakkümde bulunan kişinin kehaneti, iftirası, yalan atmadaki rahatlığı, ilimsiz hükmetmesi, insanları ve kendisini kandırmasıdır...(İbn Hazm 2018:388-90)

İbn Hazm, burada eksik tümevarım başta olmak üzere genel olarak tümevarımın altındaki tüm tikelleri bilmeden, deneyim ve gözlem yoluyla varılan hükmün yanlış olduğunu dile getirmekte ve bu şekilde yol izleyenleri eleştirmektedir. Ona göre, kişi görmediği şey hakkında kesin hüküm vermemeli yahut hakkında nas bulunmayan şeylerin peşine düşmemeli. Eğer gerçekten tümellerin bilgisini elde etmek istiyorsak bunu tümevarım yoluyla değil, ilk önce tümelleri meydana getiren tikelleri aklın zorunlu kıldığı, görüp şahit olduğu bilgileri elde etmek gerekir. Hüküm vermek için

kişi sadece idrak ettikleri şeyleri alıp değerlendirmeli, idrak etmedikleri şeylerin peşini bırakmalıdır.(İbn Hazm 2018:394) Bu bakımdan İbn Hazm, tümevarım yöntemini ve ilkelerini bilimsel araştırmaya yönelik bir süreç olarak kabul etmemektedir. Onun Aristoteles'ten ayrıldığı ve gerekli eleştirilerini getirdiği yer de burasıdır. Aristoteles, bize ilk ilkeleri verenin zorunlu olarak tümevarım olduğunu ve bazı yerlerde istidlâl olarak görürken İbn Hazm, tümevarım vasıtasıyla edindiğimiz bilgiyi hiçbir şekilde bilimsel sürece dahil etmez ve bu vasıtayla ortaya koyulan istidlâli hatalı/fâsit olarak kabul etmektedir. Hatalı olarak görmesinin sebeplerinden biri de aklın duyuları müşahade etmede veya sâlim olmasında şüphesi olması yani açık-seçik bir yol verememesidir. O, burada aklın sadece delâlet ettiği şeylere yönelmesi gerektiğini ifade etmektedir.(İbn Hazm 2018:396) Aristoteles ise, tümevarımın “daha ikna edici ve daha açık, duyum vasıtasıyla daha kolayca bilinen ve bunun sonucu olarak, halk adamına elverişli bir şey”(Aristoteles 1996b:22) olduğunu söyleyerek aklın duyuları müşahade etme konusunda İbn Hazm ile ayrılmaktadır.

En nihayetinde, İbn Hazm, genel olarak hem zıtlık/karşıtlık ve çelişiklik hem de tümevarım konusunda Aristoteles'ten belli yerlerden ayrılmakta ve gerekli eleştirilerini dile getirmektedir. İbn Hazm'ın, Aristoteles mantığının bazı öncüllerine ve varsayımlarına getirdiği bu eleştiriler, bilinenin aksine Aristoteles mantığını olduğu gibi kabul etmediğini göstermektedir.(Çapak 2007:44; Meerasahibu 2020:217) Ona ve mantığına karşı her ne kadar derin bir takdir duygusu bulunsun da eksik ve hatalı gördüğü yerleri eleştirmekten geri durmamaktadır. İbn Hazm'ın bu tavrını, yaşadığı dönemde mantık ilmine dair getirilen menfi yorumların tekrar gözden geçirme açısından önemli bir adım olarak görmekteyiz.

Sonuç

İbn Hazm'ın Aristoteles'ten ayrıldığı noktaları yukarıda anlatmaya çalışmakla beraber burada, eleştirel düşünmenin İslâm düşüncesindeki konumunu İbn Hazm örneğiyle az da olsa göz önünde bulundurmaya amaç edindik. Çünkü onun, Aristoteles'e olan derin takdir duygusunun yanında bazı konularına getirdiği eleştiriler, İbn Hazm'ın yaşadığı dönemde mantık ilmine karşı getirilen menfi yorum ve görüşlerin ve bu bakımdan İbn Hazm'a olan düşmanlığın yeniden düşünülmesi açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda, eleştirel düşünmenin İslâm düşüncesindeki sürecinin nasıl geliştiğinin bir örneği olmaktadır. Polimat bir düşünür olan İbn Hazm'ın

bu çalışmanın konusu özelindeki eleştirici tavrı, İslâm düşünce tarihindeki mantık ilmi için sarf edilen bir takım menfi görüşlerin bir nevi eleştirel düşünmenin kültürel arka planını ortaya koymaktadır. Zira bir toplumdaki gelenek, kültür veya algılar eleştiriye reaksiyon gösterebilmektedir. Bunun yanında İbn Hazm'ın, zıtlık ve çelişki konusunda Aristoteles'e getirdiği eleştiriler ise yine İslâm düşünce tarihindeki eleştirel düşüncenin mantıkî arka planına bir örnek olarak yer aldığını söyleyebiliriz. Zira eleştiride rasyonellik beraberinde mantığa uygunluğu da getirmektedir. Tüm bunları göz önünde bulundurduğumuzda, İbn Hazm eleştirel tavrıyla, hem “mantık ilmi câiz değildir” görüşlerinin yeniden gözden geçirilmesi hem bilinenin aksine mantıkta Aristoteles'e tümünden bağlı olmadığı hem de mantığın dinî ilimler yahut İslâm düşüncesinde ne derece önemli olduğu konularına canlılık getirmektedir.

Kaynakça

1. Aristoteles. 1989. *Kategoryalar*. İstanbul: MEB Yayınları.
2. Aristoteles. 1996a. *İkinci Analitikler*. İstanbul: MEB Yayınları.
3. Aristoteles. 1996b. *Topikler*. İstanbul: MEB Yayınları.
4. Aristoteles. 2002. *Yorum Üzerine*. 2. bs. İstanbul: İmge Kitabevi.
5. Aristoteles. 2015. *Metafizik*. 6. bs. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
6. Çapak, İbrahim. 2007. “İbn Hazm’ın Mantık Anlayışı”. *Usûl İslâm Araştırmaları* 8(8).
7. Çapak, İbrahim, ve Yusuf Arıkaner. 2018. “Giriş”. içinde *et-Takrîb li-Haddi’l-Mantık*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
8. Çiçekdağı, Caner. 2017. “Aristoteles’in ‘Yorum Üzerine’ Eserinde Karşıt ve Çelişik Önergeler Ayrımı”. S. 808 içinde *VIII. Mantık Çalıştayı Kitabı*. İstanbul: Mantık Derneği Yayınları.
9. Ece, M. Nasih. 2022. “Dinsel Bağlamıyla İbn Hazm’ın Mantık Felsefesi”. *Hitit İlahiyat Dergisi* 2(21):1239-64.
10. İbn Hazm. 2018. *et-Takrîb li-Haddi’l-Mantık Mantık ve Din Bilimleri*. 1. bs. editör F. Özpilavcı. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
11. Karabey, Ramazan Atıl. 2018. “Çelişmezlik İlkesinin Kesinlik Sorunu”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
12. Meerasahibu, Dheen Mohamed Mohamed. 2020. “Mawqif İbn Hazm min’el-mantıq Aristoteli: Ruyet ‘ilmia”. *Afkar: Jurnal Akidah & Pemikiran Islam* 22(1):217-86.
13. Rescher, Nicholas. 2018. *İslam Mantık Tarihi*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
14. Ural, Şafak. 1995. *Temel Mantık*. 2. bs. İstanbul: Çantay Kitabevi.

